

De wielerbond zelf begon in de Tweede Wereldoorlog aan een nieuw hoofdstuk. De 'Ligue Vélocipédique Belge' (LVB) was sinds de oprichting in 1882 verdeeld in een Vlaams en een Waals kamp, die elkaar vanwege taalkwesties bestreden. In 1942 vond eindelijk verzoening plaats en werd de bond na een jaar onderhandelen gefederaliseerd, wat de uniformiteit van de regelgeving ten goede kwam. De sportjournalistiek vervulde zijn taak als chroniqueur en criticaster en ageerde vooral na de oorlog tegen het volgens hem slechte wielerklimaat.

De auteurs zijn erin geslaagd een samenhangend verhaal te maken. Hoewel er veel namen en jaartallen voorbijkomen en er dikwijls tijdsprongen worden gemaakt, keren de belangrijkste spelers en kwesties steeds terug. Naarmate het boek vordert, wordt het beeld helderder. Het hoofdstuk 'de organisatie van een wegwedstrijd' bijvoorbeeld verhaalt gedetailleerd hoe het er in de praktijk aan toeging. Bovendien doen de auteurs er goed aan, de verhalen vast te leggen van de nu bejaarde renners. Wel had ik iets meer willen lezen over de positie van wielrennen in vergelijking met andere volkssporten in België en de meningen van doorsnee Belgen. Tot slot ben ik nog steeds benieuwd naar het doel van het boek. Zonder inleiding van de auteurs lijkt het boek misschien meer op een journalistiek verslag, terwijl dit met de onderliggende vragen niet zo hoeft te zijn.

Cristel R. Stolk

J. Vos, *'Het doorgestreepte blijft te lezen'. De holocaust en de kunsten in Nederland* (Assen: Van Gorcum, [S. l.]: Stichting kunstenaarsverzet 1942-1945, 2004, 153 blz., € 22,50, ISBN 90 232 4046 4).

Ruim vijftig jaar nadat de verschrikkingen van de holocaust duidelijk zijn geworden, komt een inventarisatie uit van Nederlandse kunstwerken waarin die gebeurtenis een grote rol speelt. Is dat te laat of gewoonweg nog te vroeg? De totstandkoming van het boek heeft ook directe banden met de oorlog, want het was de nog steeds bestaande Stichting kunstenaarsverzet 1942-1945 die opdracht tot het onderzoek gaf. De auteur heeft duidelijk geworsteld met de opdracht, want 'de beleefde werkelijkheid tijdens de holocaust [was] onuitsprekelijk, onbeschrijflijk, onverbeeldbaar.' Dat is een slechte start. En zijn poging om enige historici met betrekking tot de holocaust te duiden, loopt uit op een pleidooi voor een 'psychodynamische en psychobiografische benadering.'

Vos geeft eerlijk toe dat niet naar volledigheid is gestreefd, maar wel naar een integrale benadering van de kunsten. Onduidelijk is waarom een streven naar volledigheid de inhoudelijke verkenning en weloverwogen ordening in de weg zou staan; je kunt pas echt ordenen als je alles hebt. De auteur had gewoon te weinig tijd om alles te doen, maar hij dekt zich wel erg in met passages als 'Kortom, er is afgezien van strikt afbakenende, beperkende of graderende definities.'

Na de min of meer theoretische inleiding volgt een hoofdstuk over herinnering en verwerking, over herdenking en distantie om te eindigen met het hoofdstuk trauma en transmissie. Bij herinnering en verwerking staan de directe getuigenissen centraal, meestal in de vorm van egodocumenten, maar ook naoorlogse poëzie, gebaseerd op oorlogs-

ervaring, komt aan bod. Verschillende dagboekschrijvers passeren de revue: Louis Tas, David Koker, Philip Mechanicus, Anne Frank en Etty Hillesum. Tussen hen en naoorlogse memoireschrijvers komen nog even een paar tekenaars en een componist ter sprake. Die laatste, Ignace Lilien, heeft de Ballade van Westerbork geschreven (waar hij niet verbleef), maar volgens een kenner van zijn werk is er niets autobiografisch aan zijn werk. Marga Minco staat centraal bij de autobiografische romans en bij de poëzie wordt onder meer aandacht geschonken aan het werk van Jacques Presser, Ed. Hoornik, Hanny Michaelis en Judith Herzberg.

Bij herdenking en distantie komen de oorlogsmonumenten ter sprake, waarbij weinig nieuws wordt gemeld, omdat daar al veel over geschreven is. Anne Frank komt voor de tweede keer aan bod en het is jammer dat er geen echte vergelijking met Etty Hillesum wordt gemaakt. Een paar pagina's met herdenkingspoëzie, met oorlogsromans, met theater en film en opmerkelijk genoeg meerdere pagina's over de naoorlogse vernieuwingsbewegingen in de kunsten. De slotbeschouwing van dit hoofdstuk eindigt met de merkwaardige zin: 'In de kunsten stoot men steeds weer op verwijzingen naar de jodenvervolging.'

Met het laatste hoofdstuk heb ik de meeste moeite; trauma en transmissie. Een uitleg over het KZ-syndroom of de zogenaamde posttraumatische stress-stoornis (PTSS) geeft weinig inzichten in de kunsten en de holocaust. Het geeft wellicht inzicht in de psyche van de kunstenaars die ook slachtoffer zijn geweest, maar meer ook niet. Gerhard Durlacher en Jona Oberski hebben geen gewone jeugd gehad, om een understatement te gebruiken en dat geldt ook voor onderduikkinderen als Frans Pointl, Andreas Burnier, Ida Vos, Sonja Pos, Lisette Lewin en Chaja Polak. Hoe zou deze meerderheid van schrijfsters toch komen? Het is de vraag of Helga Ruebsamen nog in een tweede druk vermeld gaat worden, want haar broer meldde een jaar geleden klip en klaar dat de Ruebsamens nooit ondergedoken zijn geweest. Ik vrees dat Carl Friedman wel het veld zal moeten ruimen; haar 'joodse identiteit' heeft ze zelf verzonnen en zij werd geloofd, omdat zij slachtoffer was. Haar boeken zullen er niet minder om worden, maar mogen niet meer als authentieke traumatische herinneringen of holocaustverwerking worden geschaard.

Natuurlijk komt de tweede generatie ook aan bod, al of niet slachtoffer van een transgenerationale traumatisering. De laatsten die ons worden voorgesteld zijn schrijvers als Arnon Grunberg, Jessica Durlacher (dochter van ...), Rogi Wieg, Leon de Winter en Marcel Möring.

Helaas blijft een onvolledig overzicht een onvolledig overzicht en in plaats van uitstapjes naar de psychiatrie had ik liever een oordeel van de auteur vernomen of wellicht de notie dat de Tweede Wereldoorlog, in welke vorm dan ook, een godsgeschenk lijkt voor vele schrijvers. Vos durft eigenlijk nergens een kwalitatief oordeel te geven, en dat is jammer, want slechte kunst blijft slechte kunst, ook als het de holocaust als onderwerp heeft.

David Barnouw

Th. J. S. van Staalduine, *Om de lijn der Afscheiding. Prof. dr. G. M. den Hartogh en de Vrijmaking van 1944* (Dissertatie Theologische Universiteit van de Protestantse Kerk in Nederland Kampen 2004; Heerenveen: Groen, 2004, xviii + 551 blz., ISBN 90 5829 440 4).

G. M. den Hartogh (1899-1959) was van 1934 tot 1956 hoogleraar in het kerkrecht en de kerkgeschiedenis aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde kerken te Kampen. Hij studeerde rechten en theologie en schreef als medewerker van het wetenschappelijk bureau van de Antirevolutionaire Partij een verdienstelijk proefschrift over Groen van Prinsterer en de verkiezingen van 1871 (1933). Al met al echter onvoldoende, lijkt het, voor een monografie van meer dan 500 bladzijden. Zijn biograaf Van Staalduine verdedigt die vele bladzijden dan ook door te verwijzen naar de betekenis van het rijke archief dat Den Hartogh naliet. Want Den Hartogh was wel aanwezig bij feitelijk elke gebeurtenis van belang in de toenmalige gereformeerde wereld en zijn archief geeft niet de indruk dat hij ooit een enkele snipper papier heeft weggegooid.

Onderwerp van de studie van Van Staalduine is dan ook in feite het conflict in de Gereformeerde kerken in Nederland, dat bekend werd als de Vrijmaking van 1944. Hij schreef dat degelijk en gedetailleerd, vanuit het archief én de visie van Den Hartogh. In 1944 ging het, aldus Van Staalduine, in wezen om de erfenis van de Afscheiding van 1834 — met de Doleantie van 1886 de bakermat van de Gereformeerde kerken. Om haar mentaliteit en vroomheid. Ter discussie stond vooral het zelfonderzoek. Ieder christen moet zich immers steeds ernstig beproeven: is mijn geloof wel echt? Herken ik in mijn leven de zekerheid van mijn uitverkiezing? Breng ik vruchten van geloof voort? Voldoet mijn leven aan de norm van geloof en liefde? Voor Den Hartogh was dat zelfonderzoek de grondslag voor elke ware bevindelijke vroomheid en spiritualiteit.

Den Hartoghs Kamper collega dogmatiek K. Schilder wantrouwde dat zelfonderzoek als subjectivisme. Geloven kan niet gebaseerd zijn op menselijke bevinding en ervaring. Het moet gebouwd zijn op vertrouwen van de betrouwbare, goddelijke beloften, bij de doop aan de kinderen van de gelovigen plechtig verzekerd. Schilder dacht niet vanuit uitverkiezing en wedergeboorte, maar vanuit het genadeverbond; de toeëigening van het heil gaat langs de weg van aanvaarden van de genade en gehoorzamen aan de verbondseisen. Schilder wilde een actieve vroomheid, een naar buiten gerichte gereformeerde mentaliteit, het tegenovergestelde van de erfenis van de vroomheid van de Nadere Reformatie en in de Afscheiding bewaard: bevindelijk zelfonderzoek, wereldmijding.

In het kerkelijk-theologisch conflict onder de gereformeerden in de jaren 1940 stond de doop daarom centraal. Schilder *cum suis* wezen de doopvisie van Abraham Kuyper met kracht af. In die visie werd de doop bediend op een veronderstelde wedergeboorte: de doopbeloften worden verleend, op vooruitgeziene bekering en een waar geloof van de als volwassene geworden dopeling. Schilder vond dat een gevaarlijke theologische constructie. Kan er tweërlei doop bestaan? Gelden de doopbeloften, afhankelijk van menselijk optreden? Hoe kunnen ouders van jonggestorven kinderen zeker zijn van de verleende doopbeloften? De doopbeloften gelden altijd, stelde Schilder er tegenover — maar men kan ze in ongelof verwerpen. Dan krijgt men te maken met de andere keerzijde van de Verbondsbeloften: de Verbondswraak.